

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE GERÇEKLEŞMEMİŞ OLANAK KİPİ (KONYUNKTİF, SUBJONKTİF)*

Özlem DENİZ YILMAZ**

Özet

Kiplik (modalite), anlatım içeriğinin gerçekte bağıntısını, konuşanın anlatım içeriği üzerine tutumunu yansıtan ve dünya dillerinde kiplik sözcüğü (modal sözcük), yaraç (partikel), söz dizimsel yapı, ton (intonasyon), sözcük sırası, kip (mod) gibi çeşitli dil araçlarıyla iletilen anlamsal (kavramsal) bir ulamdır. Kip, kiplik anlamlarının şekil bilimsel (dil bilimsel) yöntemle ifade edilmesidir. Gerçekleş(tiril)memiş olanak kipi ise eylemin gerçekleşmesi gerekli, mümkün veya muhtemel iken ahlında gerçekleşmediğini, yani anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediğini bildiren bir kiptir.

Türkiye Türkçesinde gerçekleşmemiş olanak kipi şekilleri, *-(E/İ)r idi* (olumsuzu *-mEz idi*) ve *-(y)EcEk idi*'dir. İşte bu makalede söz konusu şekiller ele alınmakta ve incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: fiil çekimi ulamları, kiplik, kip, gerçekleşmemiş olanak kipi (konyunktif, subjontif).

SUBJUNCTIVE MOOD (THOUGHT-MOOD) IN TURKISH

Abstract

Modality is a semantic category which expresses the relation of the utterance content towards the reality and along with the attitude of the speaker towards the state of affairs described by the utterance. Modality in today's languages can be expressed through modal words, particles, syntactic constructions, intonation, word order, moods etc. Mood is a grammatical category which signifies modal meanings (Mood is morphological expression of modality). Subjunctive mood, on the other hand, is a subcategory of verbal

* 7. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda sunulan bildirinin (24-28 Eylül 2012, Bilkent Otel ve Konferans Merkezi, Ankara) gözden geçirilmiş varyantıdır.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul), ozlem.yilmaz@marmara.edu.tr, ozlemyilmaz_spb@hotmail.com

mood showing that an action has not occurred even if it was necessary, possible, or probable. In other words, subjunctive mood demonstrates that the utterance content has not coincided with reality.

Subjunctive mood forms in Turkish are *-(E/l)r idi* (its negative form is *-mEz idi*) and *-(y)EcEk idi*. This article analyzes these abovementioned forms.

Keywords: conjugational categories of the verb, modality, mood, subjunctive mood (thought-mood).

Bilindiği üzere, mantık biliminde *yargı*, iki bileşenden, yani *mantıksal özne* (*sü(b)je*) ve *mantıksal yüklem* (*predika*)’den oluşan düşünce biçimidir. *Mantıksal özne*, hakkında konuşulan, söz konusu edilen nesne imgesi, nesne tasarımı; “fikrin konusunu yansıtan yargı parçası”dır.¹ *Mantıksal yüklem*, bilgi içeren imge; yargıda mantıksal özne hakkında ileri sürülen (doğrulan veya yadsınan) bir şey, bir bilgi, bir iddiadır.² Dillerde ise yargı esas olarak iki yöntemle dile getirilir:³

1) Mantıksal özne (mö) ve mantıksal yüklemi (my) temsil eden kelimeler aracılığı [sözcük birimsel (leksik) yöntem] ile: ör. *Hava* (mö) / *sıcak* (my); *Yedi* (mö) / *beşten büyük* (my) vb.

2) Özel bir morfolojik şekil vasıtası (şekil bilimsel yöntem) ile: ör. *Sıcaktır*; *Sıcaktı*; *Geldim* vb. (Bu örneklerde mantıksal özne şahıs ekleri, mantıksal yüklem ise gövde tarafından iletilmektedir.)

Yargıyı, verilen son örneklerde olduğu gibi, şekil bilimsel yolla ileten ad veya fiil şekilleri tarafımızdan *bitimli* (*finit*) *şekil* olarak yorumlanmaktadır.⁴

Bitimli şekilden, yukarıda belirtildiği gibi, yargıyı şekil bilimsel yöntemle temsil eden dil araçları anlaşılırsa, her bir bitimli şeklin anlamı, “yargı (mantıksal özne + mantıksal yüklem) modelini içeren soyut imge/tasarım” olur. Bitimli şekillerin bu anlamı dile getirmesi ise onların birincil görevidir. Ancak bitimli şekillerin yegâne ulamsal anlamı, “yargı tasarımı” değildir. Bu ortak kategorik anlamın yanı sıra, söz konusu şekillerin “kiplik”, çoğunun “zaman” ya da bazılarının “görünürlük” (yani “kılınış” ve “görünüş”) ulamsal anlamları da vardır.⁵ Bitimli şekillerin kiplik, zaman, görünürlük vb. anlamları ifade etmesi ise onların ikincil işlevidir.

¹ Nikolay I. Kondakov, *Logičeskiy slovar*, İzdatel'stvo “Nauka”, Moskova 1971, s. 503.

² A.g.e., s. 413.

³ Özlem Deniz Yılmaz, “Türkçe Kelime Çekimi Ulamları Dizgesi Üzerine: Ad Çekimi Ulamları”, *Dil Araştırmaları*, 10 (2012), s. 135.

⁴ *Bitimli şekil* kavramı için örneğin bk. Viktor G. Guzev, “O razgraničeniı ponyatiı ‘finitnaya forma’ i ‘ličnaya forma’”, *Vostokovedeniye*, Otvetstvenniye redaktori V. G. Guzev, O. B. Frolova, Vıpusk 18, Sank-Peterburg 1993, s. 36-42; Viktor G. Guzev, “Bitimli (Finit) Şekillerin Türk Gramerindeki Yeri”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 189-194; Viktor G. Guzev ve Özlem Deniz-Yılmaz, *Opıt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Učebnoye posobiye na turetskom yazıke*, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, S.-Peterburg 2004, s. 18-19; Özlem Deniz Yılmaz, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 37-38.

⁵ A.g.m., s. 135.

Bitimli şekillerin ikincil bildirişim işlevlerinden biri, yukarıda da söylendiği üzere, kiplik anlamlarını dile getirmektedir.

Kiplik, (1) anlatım içeriğinin gerçekle bağlantısının karakterini veya anlatım içeriğinde yansıtılan nesnel ilişkilerin karakterini⁶ ya da (2) konuşanın, anlatımın içeriği ve doğruluğu üzerine tutumunu, görüşünü yansıtan ve dillerde kiplik sözcüğü⁷, yaraç, söz dizimsel yapı, ton, sözcük sırası, kip gibi çeşitli şekil bilimsel, sözcük birimsel, söz dizimsel vb. araçlarla ifade edilen anlamsal bir ulamdır.⁸

Kiplik terimi en sık yukarıda belirtilen iki [(1) ve (2) numaralı] kavramı dile getirmek için kullanılsa da genellikle dilciler “emir”; istek, niyet, davet, çağrı, buyruk, rica, temenni vb. anlatılanları (düşünme imgelerini/birimlerini) (Rus. *sımslı*)⁹ dile getirebilen “irade bildirme”; “muktedir olma”; “koşul”; “eylemin zorunluluğu”; “eylemin gerçekleşmesinin muhtemel olup da aslında gerçekleşmediği”, yani “gerçekleşmemiş olanak”¹⁰ gibi kavramları da kiplik sayar.¹¹

Kip ise konuşanın, anlatımın içeriği üzerine tutumunu¹², konuşan açısından fiille temsil edilen eylemin gerçekle bağlantısını¹³ ileten, yani herhangi bir belirli/somut kiplik anlamına

⁶ Bk. V. Z. Panfilov, *Vzaimootnoşeniye yazıka i mişleniya*, İzdatel'stvo “Nauka”, Moskova 1971, s. 192, 198, 200.

⁷ Bk. Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997; Gürkan Doğan ve Ahmet Kocaman, “Sözcüde Kişisel Tutum ve Belirteçler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1999; Eser Erguvanlı-Taylan ve Ayhan Aksu-Koç, “Belirteçlerde Görünüş ve Kiplik İlişkisi”, *XXI. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Mersin 2007.

⁸ Bk. Olğa S. Axmanova, *Slovar' lingvističeskix terminov*, İzdaniye vtoroye, stereotipnoye, İzdatel'stvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskova 1969, s. 237; Ahmet Kocaman, “Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler”, *TDAY Belleten 1980-1981*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983; D. G. Tumaşeva, “Modal'niye formı tatarskogo glagola i mejkategorial'niye svyazi”, *Sovetskaya tyurkologiya*, No: 4, Baku 1990, s. 3; Hadumod Bussmann, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Translated and edited by Gregory P. Trauth and Kerstin Kazzazi, Routledge, London and New York 1996, s. 307-308; Sema Aslan Demir, *Türkçede İsteme Kipliği. Semantik - Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayınları, Ankara 2008, s. 17-18, 21-25; Caner Kerimoğlu, *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Dinazor Kitabevi, İzmir 2011, s. 14, 15, 19-24, 70-72, 83-105, 142-147. Ayrıca bk. Aynur Öz Özcan, “Özbek ve Türkiye Türkçesinde “Olasılık-Tahmin” Bildiren Modal Sözcükler”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004; Nergis Biray, “Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü mü?)”, *Turkish Studies*, Volume 4/3 (2009); Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine Bir İnceleme”. IV Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayında sunulan bildiri (27-29 Ekim 2011, Trakya Üniversitesi, Edirne). Krş. Julian Rentzsch, “Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası”, *Bilgi. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 67, Ankara 2013.

⁹ *Anlatılan* kavram ve terimi için bk. Gennadiy P. Mel'nikov, *Sistemologiya i yazıkoviy aspekt kibernetiki*, Sovetskoye radio, Moskova 1978, s. 253-258, 267-290. Ayrıca bk. Yılmaz, a.g.e., s. 43-44.

¹⁰ Panfilov'un, söz konusu kipin tanımında geçen “neosuščestvıvşayasya vozmožnost” (gerçekleşmemiş olanak) ifadesinin, Batı dillerinde genellikle *konyunktif*, *subjonktif* olarak adlandırılan bu kipin Türkiye Türkçesindeki karşılığı olabileceği görüşündeyiz. Bk. V. Z. Panfilov, *Vzaimootnoşeniye yazıka i mişleniya*, s. 191.

¹¹ Örneğin krş. V. Z. Panfilov, a.g.e., s.178, 191, 199-200.

¹² Bk. David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 6th ed., Blackwell Publishing, Oxford 2008, s. 312; Hadumod Bussmann, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Translated and edited by Gregory P. Trauth and Kerstin Kazzazi, s. 312.

¹³ *Yazıkoznaniye. Bolşoy entsiklopedičeskiy slovar'*, Glavniy redaktor V. N. Yartseva, 2-ye izdaniye, “Bolşaya Rossiyskaya entsiklopediya”, Moskova 2000, s. 321.

sahip fiil gramer ulamıdır. V. V. Vinogradov'un deyişiyile *kip*, kipliğin dil bilgisel yöntemle ifade edilmesidir.¹⁴ Literatürde ise genellikle *dolaysız (bildirme)* ve *dolaylı (isteme, tasarlama)* olmak üzere iki tür *kip* arasında fark gözetilir. Anlatım içeriğinin gerçekle örtüştüğünü, anlatım içeriği ile gerçek arasında uygunluk olduğunu bildiren, yani eylemin (durumun, sürecin), konuşan tarafından gerçekten olan, olmuş veya olabilecek bir eylem (durum, süreç) olarak düşünüldüğünü bildiren *bildirme kipi*,¹⁵ *dolaysız kiptir*. Bildirme kipi hariç *isteme kipleri (tasarlama kipleri)* olarak da adlandırılan diğer bütün kipler (emir, istek, şart, gereklilik, gerçekleşmemiş olanak vb.) ise *dolaylı kipler* olarak kabul edilir.

Batı dillerinde, örneğin Almanca *Konjunktiv, Subjunktiv*; Fransızca *subjonctif*; İngilizce *subjunctive (mood)*; Rusça *soslagatel'noye nakloneniye* vb. terimlerle adlandırılan *gerçekleşmemiş olanak kipi*, “anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediği” kiplik anlamına sahip dolaylı bir kiptir.¹⁶ Bu kip, temelde varsayım olarak gerçek dışı eylem (varsayımsal gerçek olmayan eylem) ya da konuşanın, belirli bir durumda veya belirli bir taviz halinde eylemin olasılığı üzerine görüşü olarak gerçek dışı eylem ve istek olarak gerçek dışı eylem (gerçek olmayan istek) dile getirir.¹⁷ Kısacası *gerçekleşmemiş olanak kipi*, eylemin, gerçekleşmesi gerekli, mümkün veya muhtemel iken hakikatte gerçekleşmediğini şekil bilimsel yöntemle dile getiren fiil çekimleme ulamıdır.¹⁸

Dünya dillerinde eylemin gerçekleşmesi gerekli, olanaklı veya olası iken gerçekte yerine getirilmediğini, yani gerçekleşmemiş olanağı bildiren, diğer bir deyişle anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediği kiplik anlamını dile getiren dil araçlarının bulunması, bazı Türk dili araştırmacılarını (ilk önce D. M. Nasilov¹⁹ ve ardından V. G. Guzev²⁰, N. E. Gadjiaxmedov²¹ vb.) bu anlama sahip dil birimlerini Türk dillerinde aramaya yöneltmiştir. Araştırmalar ise Türk dili gramerlerinde genellikle zikredilmeyen söz konusu şekillerin bu çalışmalarda ele alınması, incelenmesi ve tanınmasıyla sonuçlanmıştır.²² İşte bu yazının amacı, hem “gerçekleşmemiş

¹⁴ Aktaran *Yazıkoznaniye. Bolşoy entsiklopedičeskiy slovar'*, s. 321.

¹⁵ Ol'ga S. Axmanova, *Slovar' lingvističeskiy terminov*, İzdaniye vtoroye, stereotipnoye, s. 248.

¹⁶ Bk. Ol'ga S. Axmanova, a.g.e., s. 249.

¹⁷ Bk. Nurmagomed E. Gadjiaxmedov, “Soslagatel'noye nakloneniye glagola v kumıkskom yazıke”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 6, Baku 1990, s. 58.

¹⁸ Viktor G. Guzev ve Özlem Deniz-Yılmaz, *Opıt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Učebnoye posobiye na turetskom yazıke*, s. 35.

¹⁹ Dmitriy M. Nasilov *Struktura vremen indikativa v drevneuygurskom yazıke (po pamyatnikam uygurskogo pisma)*, Avtoferat dissertatsii na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskiy nauk, Moskova 1963, s. 14-15.

²⁰ Viktor G. Guzev, *Očerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: glagol (na materiale staroanatoliysko-tyurkskogo yazıka)*, İzdatel'stvo LGU, Leningrad 1990, s. 96.

²¹ Nurmagomed E. Gadjiaxmedov, “Soslagatel'noye nakloneniye glagola v kumıkskom yazıke”, *Sovetskaya tyurkologiya*, s. 58-63.

²² Tumaşeva'nın bildirdiğine göre bu kip, Tatarca, Başkurtça, Çuvaşça, Hakasça ve Tofalarca (Karagasça)da da tanınmıştır: D. G. Tumaşeva, “Modal'niye formı tatarskogo glagola i mejkategorial'niye svyazi”, *Sovetskaya tyurkologiya*, s. 3. Ayrıca bk. Leyla M. Ul'mezova, “O termine «soslagatel'noye nakloneniye» v tyurkskiy yazıkax (na primere karaçayevo-balkarskogo i turetskogo yazıkov)”, *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*, Seriya 13, Vostokovedeniye. Afrikanistika, 2012, s. 42-46.

olanak” kavramının/anlamının hem de bu kiplik anlamına sahip Türkiye Türkçesi (TT) gerçekleşmemiş olanak kipi şekillerinin Türkiye Türkolojisinde de tanınmasına katkıda bulunmaktadır.

TT’de gerçekleşmemiş olanak kipi anlamına sahip biçim birimleri (morfemler), $-(E/\dot{I})r$ *idi* (1) [olumsuzu $-mEz$ *idi* (2)] ve $-(y)EcEk$ *idi*’dir (3):

- (1) *Hangisini istesem, evvelâllah, ayağımın altına al-ır, evire çevire tepeliyebil-irdi-m.* (RNG, MT, 5) (Anlatımda söylenmek istenen, “ayağımın altına almadım, evire çevire tepelemedim”dir.).
- (2) *Bu iyiliğin nasıl yapılacağını bilseydin, bu kadar çok iyilik yapmak iste-mezdi-n.* (AN, MB/H, 62) (“İstedin.”).
- (3) *Teyzem, bu dakikada bana bir tatlı kelime söylemiş olsaydı, hafifçe yanağıma dokunsa, saçımı okşasaydı, ağlayarak kollarına atıl-acak, belki her şeyi söyle-yecekti-m.* (RNG, Ç, 112) (“Ağlayarak kollarına atılmadım ve her şeyi söylemedim.”).

Yukarıda verilen örneklerden görüleceği üzere TT gerçekleşmemiş olanak kipi şekilleri, birincil unsurlar değil, iki biçim biriminden oluşan $[-(E/\dot{I})r + idi$ (olumsuzu $-mEz + idi$) ve $-(y)EcEk + idi$] ikincil birleşik biçim birimleridir. Gerçekleşmemiş olanak kipi biçim birimlerinin, hem ikincil birleşik oluşumlar hem de bildirme kipi özel zaman ulamlarından “geçmişte geniş zaman” (geleneksel terimle “geniş zamanın hikâyesi”) $-(E/\dot{I})r/-mEz + idi$ ile “geçmişte gelecek zaman” (“gelecek zamanın hikâyesi”) $-(y)EcEk + idi$ biçim birimleriyle eş adlı (homonim) oluşu, Türkologların başka dillerde mevcudiyeti olağan sayılan bu ulamı Türkçede görmelerine engel teşkil etmiş olmalıdır. Ancak Guzev’in de belirttiği gibi, gelecek zaman ile geçmiş zaman anlamlarının etkileşimi, bu anlamların birleşmesi, çarpışması ya da kaynaşması, gerçekleşmemiş olanak kipliği anlamının doğmasının ön koşullarından biridir.²³ Gerçekleşmemiş olanak anlamının gelecek ile geçmiş zaman anlamlarının kaynaşması yoluyla ortaya çıkışı, Hint-Avrupa dillerinde de görülen bir özelliktir: İng. ‘*You would have been awfully insulted if I didn’t try*’, Jules said. (Mario Puzo, *Godfather*) (‘Ben denemeseydim, sen fena halde incinecektin’, dedi Jules.), Fr. *S’il faisait beau, on irait se promener* (Hava güzel olsaydı, gezmeye gidilirdi.) vb.

Gerçekleşmemiş olanak kipi şekilleri, anlatım içeriğinin gerçeğe örtüştüğünü, gerçeğe denk düşüğünü bildirmedikleri, gerçeğin doğrudan yansıması olan eylem, süreç dile getirmedikleri için bildirme kipi şekilleri olarak yorumlanamazlar. Bildirme kipi ile gerçekleşmemiş olanak kipi ulamı anlamları, yani sırasıyla “anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşüğü” ile “anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediği” kiplik anlamları arasında bizce fark gözetmek gerekir. Araştırmacılara bu görüşü destekleyen bir koşul gerekirse, örneğin Fransızcadaki bildirme kipi zaman şekillerinden olan geçmişte gelecek zaman (*futur dans le passé*) ile gerçekleşmemiş

²³ Bk. Viktor G. Guzev, *Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: glagol (na materiale staroanatoliysko-tyurkskogo yazıka)*, s. 96-97; Viktor G. Guzev, “Teorik Türk Gramerinden: Fiilin Beş Genel Çekimleme Ulamı Üzerine”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (24-29 Eylül 2000)*, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 702.

olanağa (*subjonctif*) işaret etmek yerinde olur. Bu iki Fransızca fiil ulamı da aynı şekle sahiptir.²⁴ Bu bakımdan TT’de de söz konusu bildirme kipi zaman şekilleri (4, 5) ile gerçekleşmemiş olanak kipi şekillerini (6, 7, 8) birbirleriyle karıştırmamak ve birbirlerinden bağımsız ulamlar saymak gerekir:

- (4) *Yalnızca nakış ve tezhip yap-ardı-m; sayfa kenarlarımı süsle-r, çerçeve içine renkler, renkli yapraklar, dallar, güller, çiçekler, kuşlar çiz-erdi-m*: (OP, BAK, 10) (bildirme kipi geçmişte geniş zaman şekli).
- (5) *Okuduğumuz kitaplardan misal getir-ecek, ... bir zaman peygamberlerin en zengini olan Eyüp Peygamberin bir sıkıntı zamanında yabancıya el açtığını anlat-acaktı-m*. (RNG, MT, 79) (bildirme kipi geçmişte gelecek zaman şekli).
- (6) *Dünyanın en çirkin, fakat en doğru kadınına rastlasam, onu derhal sevebil-irdi-m, caddenin ortasında ayaklarına kapanabil-irdi-m*. (PS, Y, 194) (gerçekleşmemiş olanak kipi şekli).
- (7) *“Onu bilsen merak et-mezdi-n. Öyle korkunç bir adamdır ki ...”* (HE, SB, 285) (gerçekleşmemiş olanak kipi şekli).
- (8) *Oğlan bir ağlasaydı, ben de dayanama-yacak, ... hüüngür hüüngür ağla-yacaktı-m*. (HB, ABB, 52) (gerçekleşmemiş olanak kipi şekli).

TT’de tamlanan olay, çoğunlukla tamlanan eylem ileten gerçekleşmemiş olanak kipi şekilleri, kendilerine eşlik eden ve anlatımlarda ikincil predika görevi üstlenen, “gerçek dışı olay” dile getiren bitimli şekillerle birlikte işleyebilirler. Açmak gerekirse bu kip şekilleri, yan tümcelerde yer alan fiillerin temsil ettiği eylemi “gerçek dışı şart” (9, 10, 11, 12, 13, 14) biçiminde gösteren “şart kipi” şekilleri (-sE ve -sE idi) ile eylemin gerçekleştirilmesine dair istek/irade değil de “gerçek dışı olay” (15, 16, 17, 18) dile getiren istek kipi geçmiş zaman şekilleri (“istek şeklinin hikâyesi”) (-y)E idi ile birlikte kullanılabilirler.²⁵ Ancak bu genelgeçer bir kural değildir. Söz konusu gerçekleşmemiş olanak kipi şekilleri yalın tümcelerde de (19, 20, 21) etkinlik gösterebilirler:

- (9) *Fakat eğer bir din edinmek iste-se-m mutlak Müslüman ol-urdu-m*. (HE, SB, 83).

Birleşik tümcenin temel tümcesinde yer alan *Müslüman olurdum* gerçekleşmemiş olanak kelime şekline yan tümcede bulunan ve eylemi gerçek dışı şart biçiminde gösteren *istesem* bitimli kelime şekli eşlik ediyor.

²⁴ Bk. V. G. Gak, *Teoretiçeskaya grammatika frantsuzskogo yazıka. Morfologiya. ...*, “Vısşaya şkola”, Moskova 1979, s. 193-197.

²⁵ Yan tümcelerde yer alan -sE şekli, eylemi “gerçek” veya “gerçek dışı şart” niteliğinde gösterebilir, diğer bir deyişle şartın gerçek ya da gerçek dışı oluşuna karşı ilgisizdir. Ancak temel tümcede bulunan gerçekleşmemiş olanak kipi şekline eşlik ettiğinde söz konusu şekil daima “gerçek dışı şart” dile getirir. -sE idi şekli ise -sE şeklinin tersine “gerçek dışı şart” anlamıyla işaretli (belirtili)dir. -(y)E idi şekli de TT’de “gerçek dışı olay”ı dile getirmek için kullanılır.

- (10) “*Seni sev-seydi-m çocukluğumda sev-erdi-m,*” diye yine fısıldadım. (OP, BAK, 338).

severdim gerçekleşmemiş olanak kelime şekli, eylemi gerçek dışı şart niteliğinde gösteren *sevseydim* bitimli kelime şekilleriyle birlikte işliyor.

- (11) *Şair ol-saydı-m, sevda şiiri yaz-mazdı-m.* (NH, R, 416).

yazmazdım gerçekleşmemiş olanak kelime şekli, eylemi gerçek dışı şart biçiminde gösteren *şair olsaydım* bitimli kelime şekliyle birlikte kullanılıyor.

- (12) *Meselâ Tefvik âdi bir soytarı ol-sa çoktan itiraf ed-erdi. Kuvvetli bir erkek ol-sa bir kadın gibi ağla-mazdı.* (HE, SB, 176).

Anlatımda *itiraf ederdi* ve *ağlamazdı* gerçekleşmemiş olanak kelime şekilleri, eylemi gerçek dışı şart niteliğinde gösteren *soytarı olsa* ve *erkek olsa* bitimli kelime şekilleriyle birlikte etkinlik gösteriyor.

- (13) *Eğer imam vaktinde yetişme-se, belki Emine onu döv-ecekti.* (HE, SB, 71).

dövecekti gerçekleşmemiş olanak kelime şekline eylemi gerçek dışı şart biçiminde gösteren *yetişmese* bitimli kelime şekli eşlik ediyor.

- (14) *Şayet, şu yatakta sızıp kendinden geçmiş adama kapılmamış ol-saydı-m bugün beni Anadolu kasabalarından birinde öğretmen olarak bul-acaktı-mız ...* (RHK, S, 138).

bulacaktınız gerçekleşmemiş olanak kelime şekli, eylemi gerçek dışı şart şeklinde gösteren *kapılmamış olsaydım* bitimli kelime şekliyle birlikte kullanılıyor.

- (15) *Sen gerçek sevdalı olsaydın, sıkışmış obanın sıkışmışlığının üstüne varma-yaydı-n, belki de Ceren senin ol-urdu, alçak.* (YK, BBE, 281).

Birleşik tümcenin temel tümcesindeki *olurdu* gerçekleşmemiş olanak kelime şekline yan tümcede yer alan ve gerçek dışı olay bildiren *sevdalı olsaydın* ve üstüne *varmayaydın* bitimli kelime şekilleri eşlik ediyor.

- (16) *Herife bir temiz sopa çek-eydi-k, iş temizlen-irdi.* (NH, R, 43).

temizlenirdi gerçekleşmemiş olanak kelime şekli, gerçek dışı olay bildiren *sopa çekeydik* bitimli kelime şekliyle birlikte işliyor.

- (17) *Sen, erkekçe hareket ed-eydi-n bu olanlar ol-mazdı.* (RNG, YD, 59).

olmazdı gerçekleşmemiş olanak kelime şekliyle temsil edilen tamlanan eyleme *hareket edeydin* bitimli kelime şekliyle karşılanan tamlayan eylem eşlik ediyor.

- (18) *Buna benzer ufak tefek sahtekârlıkları hiç yapmamış değilim. Hele «Nur-i İrfan» mektebi kâtipliği devam ed-eydi bu işte az çok bir ihtisas bile edin-ecekti-m.* (RNG, MT, 110).

ihstias edinecektim gerçekleşmemiş olanak kelime şekliyle iletilen tamlanan eyleme *devam edeydi* bitimli kelime şekliyle dile getirilen tamlayan eylem eşlik ediyor.

(19) *Niye bana söylemediniz? Ben yap-ardı-m.* (informant).

(20) *Bunu söyleyen bir insana dokunul-maz, bırakıl-ır, elleri de öpül-ürdü.* (YK, BBE, 178).

(21) *Bir çok kadın daha ağılı-yacaktı ... Bir sürü ocak daha sön-ecekti!* (HE, SB, 171).

Gerçekleşmemiş olanak şekillerinin sahip olduğu “anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediği” anlamı, TT’de artık bilgi (pleonazm) olarak sözcük birimsel yolla (22, 23, 24, 25, 26) *az daha/kaldı/kalsın, belki, ramak kaldı* vb. sözcük birimleriyle de pekiştirilebilir:

(22) *Az daha düş-ecekti-m.* (informant).

(23) *Hayvan ileriye doğru öyle bir fırladı ki, ben az kalsın* sırt yerde bacaklar havada *tepinekal-acaktı-m.* (HB, ABB, 167).

(24) *Sen gerçek sevdalı olsaydın, sıkışmış obanın sıkışmışlığının üstüne varmayaydın, belki de Ceren senin ol-urdu, alçak.* (YK, BBE, 281).

(25) *Teyzem, bu dakikada bana bir tatlı kelime söylemiş olsaydı, hafifçe yanağıma dokunsa, saçımı okşasaydı, ağlayarak kollarına atıl-acak, belki her şeyi söyle-yecekti-m.* (RNG, Ç, 112).

(26) *Deriyi ramak kaldı tuzla-yacaktı-k.* (YK, BBE, 81).

TT’de gerçekleşmemiş olanak kipi şeklinin, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, bir isteği kibarca dile getirmek için (27, 28) kullanıldığı da görülür:

– (27) *Zühtü bey, zatiâliniz misiniz? – Benim n’olacak? – Hiç ... sorduk. Biraz pâzen al-acaktı-k da ...* (AN, DB, 164).

– (28) *Hani, anne, oyun oyna-yacaktı-k.* (informant).

Adların olumsuz yüklemlik şeklini kuran *değil* koşacı, fiil bitimli kelime şekillerinin bileşiminde yer alabilir.²⁶ Bu tür bir oluşum, bizce “anlatım içeriğinin gerçeğe örtüşmediği, gerçeğe denk düşmediği” anlamına (29) sahipse gerçekleşmemiş olanak şekli sayılmalıdır:

(29) *Bunu söylese, ben oraya kadar git-mez değildi-m.* (PS, Y, 159).

TT’de birincil görevi gerçekleşmemiş olanak anlamı dile getirme olmayan, yani bu görevi yerine getirmek için uzmanlaşmamış, tespit edebildiğimiz kadarıyla *-mEll idi* (30, 31), *-sE idi* (32, 33, 34), *-(y)E idi* (35, 36), *-sE* (37), *-(İ)yor idi* (38, 39) şekilleriyle de gerçekleşmemiş olanak anlatılanı iletilebilmektedir. Ancak bu, sıralanan şekiller gerçekleşmemiş olanak

²⁶ Fiil bitimli zaman şekillerinden hemen hemen hepsinin fiil ad (fiilimsi) şekillerinden kaynaklandığı (örneğin bk. Kaare Grönbech, *Türkçenin Yapısı*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 72, 74, 113-114, 146) ve fiil ad şekillerinin de eylemi ad (yani nesne, nitelik veya belirteç) imgelerinde temsil ettiği (örneğin bk. Yılmaz, *a.g.e.*, Ankara 2009) düşünülürse, *değil* olumsuzluk koşacının, aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere, fiil gövdeleriyle birlikte işleme, doğal kabul edilmelidir: *Fakat ben kendi hesabıma bu işe pek de şaşıyor değilim.* (RNG, MT, 9); *Buna benzer ufak tefek sahtekârlıkları hiç yapmamış değilim.* (RNG, MT, 110) vb.

ulamı şeklidir anlamına gelmemelidir. Dolayısıyla söz konusu şekiller araştırma konumuz olan ulamın birer üyesi/şekli değildirlir:

- (30) *Onun Beyliğinde kocaman bir adam küçücük bir çocuğu döveme-meliydi.* (YK, BBE, 213).
- (31) *Bizler bugün, ölümünden ellibeş yıl sonra, Atatürk'ün ilkelerini, yaptıklarını, daha iyilerini yapabilmek için, eleştirebil-meliydi-k.* (AN, BTA, 33).
- (32) *Keşke orada kalmış ol-saydı-m.* (HB, ABB, 129).
- (33) *Kızı Sekine Hanıma dedi ki: "Allah canımı al-saydı da, bugünü görme-seydi-m; bu felaketi işitme-seydi-m!.."* (YKK, KK, 113).
- (34) *Keşki şahini isteme-seydi-m de, dedemin sözünü tut-saydı-m da, bu işler gelme-seydi başımıza, diye geçirdi içinden.* (YK, BBE, 128).
- (35) *Keşki ben senin gibi değilim, ben bir can için sana yalvarmam dediğinde, çocuğu bu yığıtlığından dolayı bırak-aydı-m.* (YK, BBE, 178).
- (36) *Kedilere benzeyebil-eydi-k keşke.* (BK, GKB, 212).
- (30-37) – *Ne saadetler kaçırdım, Allahım, diyordu, ne ahmakçasına davrandım, nasıl kafamın dikine gittim ... Şehzadeye kul köle ol-malıydı-m, kadınlarının her emrini yap-malı, sultanların her yaptığını hoş gör-meliydi-m; Suzidil'den ayrılmamak için her çileye, güçlüğe katlan-malıydı-m. Tek onun yanında bulun-aydı-m, aynı damın altında onun havasında yaşa-saydı-m ... Beni isteme-se de, odama girme-se, surat et-se, hattâ, ne olur, gözümün önünde başkasıyla seviş-se de orada kal-saydı-m. Bir devlet kaybettim, ömrümün son devletini!* (RHK, S, 90).
- (38) *"Hani sen yaz ortasına kadar kal-ıyordu-n?" dedi Nilgün.* (OP, SE, 290).
- (39) *Sabahın bu saatinde bizi az daha ez-iyordu-nuz ...* (OP, SE, 204).

Çalışmanın başında da belirtildiği üzere, dillerde kipliğin çeşitli yöntemlerle (şekil bilimsel, şekil bilimsel-sözcük birimsel, sözcük birimsel, ton vb.) iletildiği düşünüldüğünde söz konusu gerçekleşmemiş olanak kipliği anlatılanlarının da hangi araçlarla aktarıldığına dikkat edilmeli ve ona göre dil araçları yorumlanmalıdır. Aşağıda verilen örneklerde gerçekleşmemiş olanak kipliği anlatılanının taşıyıcıları, bu makaleye konu olan morfolojik şekiller değil sözcük birimsel araçlardır (40, 41, 42). Başka bir deyişle gerçekleşmemiş olanak kipliği anlatılanı aşağıdaki anlatımlarda sözcük birimsel yolla iletilmektedir. Dolayısıyla bu anlatımlardaki bitimli şekiller de araştırmamızın kapsamı dışındadır:

- (40) *Keşke bu vapur, yıllarca, dalgalar üstünde, sonu karaya varmaz bir yolculukla çalkalan-sa, bütün denizleri aş-sa, dünyanın her iskelesine uğra-sa, hiçbir şehre indirmeden, yabancı yüzü göstermeden, geçim derdi çektirmeden, uskur ninnisi içinde, ölümüne kadar gök ile deniz arasında dön-se, dolaş-sa!* (RHK, S, 12).

İlk bakışta yukarıdaki anlatımda gerçekleşmemiş olanak kipliği, *-sE* ekli çalkalansa, *aşsa*, *uğrasa* ve *dönse dolaşsa* kelime şekilleriyle aktarılıyor gibi görünse de gerçekte bu anlatılan, *keşke* sözcüğüyle iletilmektedir. *Keşke* sözcüğü anlatımdan çıkarıldığında söz konusu bitimli kelime şekilleri “gerçek şart” (“muhtemel gerçek(lik)”), üstelik de bu şart anlamından kaynaklanıp gelişen eylemin gerçekleştirilmesine dair “istek” dile getirir.

(41) *Bağırarak-mış az kalsın.* (PS, Y, 361).

Gerçekleşmemiş olanak kipliği anlatılanı, sözcük birimsel yolla *az kalsın* sözcüğüyle iletiliyor. *az kalsın* anlatımdan çıkarıldığında *bağırarakmış* bitimli kelime şekli, gelecek zaman anlamına “dolaylılık (rivâyet) kipliği” anlamı katılmış bir kelime şekli olur.

(42) – *Canım öyle yandı ki! Nerdeyse ağla-yacaktı-m.* (informant).

Gerçekleşmemiş olanak kipliği anlatılanı, sözcük birimsel yöntemle *nerdeyse* sözcüğüyle pekiştiriliyor. *nerdeyse* sözcüğü anlatımdan çıkarıldığında tümce, “anlatım içeriğinin gerçeğe denk düştüğü” kiplik anlamına sahip kelime şekli olarak da yorumlanabilir.

Sonuç

TT malzemesinin tahlili, gerçekleşmemiş olanak kipi şekillerinin *-(E/İ)r idi* (olumsuzu *-mEz idi*) ve *-(y)EcEk idi* birleşik biçim birimleri olduğunu göstermektedir. Bu biçim birimleri, yalnız tümce veya birleşik tümcelerin temel tümcelerinde işleyebilmektedir. Ayrıca “gerçekleşmemiş olanak kipliği” anlatılanı, anlatımlarda sözcük birimsel yolla da (*az daha/kaldı/kalsın, belki, nerdeyse, ramak kaldı vb.*) pekiştirilebilir.

TT’de yüklemlik ulamı, şekil çekimi düzeneğine sahiptir. Kip ulamları da yüklemlik ulamının alt ulamları olduklarına göre gerçekleşmemiş olanak kipi dahil bütün kip ulamları şekil çekimi düzeneğine sahiptir. Başka bir deyişle *-(E/İ)r idi* (olumsuzu *-mEz idi*) ve *-(y)EcEk idi* şekillerinin altı şahıs varyantı vardır, yani altı şahsa göre çekimlenir.

Özetle *gerçekleşmemiş olanak kipi*, eylemin gerçekleşmesi gerekli, mümkün veya muhtemel iken aslında gerçekleşmediğini, yani anlatım içeriğinin gerçeğe denk düşmediğini bildiren ve TT’de *-(E/İ)r idi* (olumsuzu *-mEz idi*) ve *-(y)EcEk idi* biçim birimlerince kurulan iki özel ulamdan oluşan fiil bitimli şekilleri topluluğudur.

Taranan eser adları kısaltmaları

- AN, BTA** Aziz Nesin, *Bir Tutam Aydınlık*, 2. bs., Adam Yayınları, İstanbul 1994.
- AN, DB** Aziz Nesin, *Deliler Boşandı*, 7. bs., Kardeşler Basımevi, İstanbul 1981.
- AN, MB/H** Aziz Nesin, *Memleketin Birinde / Hoptirinam*, 2. bs., Bilgi Basımevi, Ankara 1969.
- BK, GKB** Bilge Karasu, *Göçmüş Kediler Bahçesi*, 5. bs., Metis Yayınları, İstanbul 1999.
- HB, ABB** Halikarnas Balıkcısı [Musa Cevat Şakir Kabaağaçlı], *Bütün Eserleri: 1. Aganta Burina Burinata!*, 8. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1997.
- HE, SB** Halide Edip, *Sinekli Bakkal*, Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul 1936.
- NH, R** Nazım Hikmet, *Bütün Eserleri: 8 cilt. Cilt 7: Romanlar*, Narodna Prosveta, Sofya 1969.
- OP, BAK** Orhan Pamuk, *Benim Adım Kırmızı*, 6. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- OP, SE** Orhan Pamuk, *Sessiz Ev*, 16. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- PS, Y** Peyami Safa, *Yalnızız*, 4. bs., Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.
- RHK, S** Refik Halid Karay, *Sürgün*, 5. bs., İnkılâp Kitabevi, İstanbul [t.y.].
- RNG, Ç** Reşat Nuri Güntekin, *Çalığışu*, 39. bs., İnkılâp Kitabevi, İstanbul [t.y.].
- RNG, MT** Reşat Nuri Güntekin, *Miskinler Tekkesi*, 3. bs., İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1963.
- RNG, YD** Reşat Nuri Güntekin, *Yaprak Dökümü*, 8. bs., İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1962.
- YK, BBE** Yaşar Kemal, *Bin Boğalar Efsanesi*, 3. bs., Cem Yayınevi, İstanbul 1976.
- YKK, KK** Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Kıralık Konak*, 18. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

Kaynaklar

- ASLAN DEMİR, Sema, *Türkçede İsteme Kipliği, Semantik - Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayınları, Ankara 2008.
- AXMANOVA, Olga S., *Slovar' lingvističeskix terminov*, İzdaniye vtoroye, stereotipnoye, İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskova 1969.
- BİRAY, Nergis, "Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü mü?)", *Turkish Studies*, Volume 4/3, 2009, s. 338-361.
- BUSSMANN, Hadumod, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Translated and edited by Gregory P. Trauth and Kerstin Kazzazi, Routledge, London and New York 1996.
- CRYSTAL, David, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 6th ed., Blackwell Publishing, Oxford 2008.
- DALLI, Hüseyin, "Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine Bir İnceleme", IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı'nda sunulan bildiri (27-29 Ekim 2011, Trakya Üniversitesi, Edirne).
- DENİZ YILMAZ, Özlem, "Türkçe Kelime Çekimi Umları Dizgesi Üzerine: Ad Çekimi Umları", *Dil Araştırmaları*, Sayı 10, Ankara 2012, s. 123-139.
- DENİZ YILMAZ, Özlem, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- DOĞAN, Gürkan ve Ahmet KOCAMAN, "Sözcede Kişisel Tutum ve Belirteçler", *Dilbilim Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1999, s. 65-78.
- ERGUVANLI-TAYLAN, Eser ve Ayhan AKSU-KOÇ, "Belirteçlerde Görünüş ve Kiplik İlişkisi", *XXI. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Mersin 2007, s. 89-97.
- GADJAXMEDOV, Nurmagomed E., "Soslagatel'noye nakloneniye glagola v kumıkskom yazıke", *Sovetskaya tyurkologiya*, No: 6, Baku 1990, s. 58-63.
- GAK, V. G., *Teoretičeskaya grammatika frantsuzskogo yazıka. Morfoloģiya. ...*, "Vişşaya şkola", Moskova 1979.
- GRÖNBECH, Kaare, *Türkçenin Yapısı*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- GUZEV, Viktor G. ve Özlem Deniz-Yılmaz, *Opıt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, S.-Peterburg 2004.
- GUZEV, Viktor G., "Bitimli (Finit) Şekillerin Türk Gramerindeki Yeri", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 189-194.
- GUZEV, Viktor G., "O razgraniçenii ponyatiy "finitnaya forma" i "liçnaya forma", *Vostokovedeniye*, Otvetstvenniye redaktori V. G. Guzev, O. B. Frolova, Vipusk 18, Sank-Peterburg 1993, s. 36-42.
- GUZEV, Viktor G., "Teorik Türk Gramerinden: Fiilin Beş Genel Çekimleme Ulamı Üzerine", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (24-29 Eylül 2000)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt I, Ankara 2007, s. 697-703.
- GUZEV, Viktor G., *Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: glagol (na materiale staroanatoliysko-tyurkskogo yazıka)*, İzdatel'stvo LGU, Leningrad 1990.
- KERİMOĞLU, Caner, *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, 1. bs., Dinazor Kitabevi, İzmir 2011.
- KOCAMAN, Ahmet, "Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler", *TDAY Belleten 1980-1981*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 81-85.
- KONDAKOV, Nikolay İ., *Loģičeskiy slovar'*, İzdatel'stvo "Nauka", Moskova 1971.
- MEL'NIKOV, Gennadiy P., *Sistemologiya i yazıkovıye aspekti kibernetiki*, Sovetskoye radio, Moskova 1978.

- NASILOV, Dmitriy M., *Struktura vremen indikativa v drevneuygurskom yazıke (po pamyatnikam uygurskogo pisma)*, Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskix nauk, Moskova 1963.
- ÖZ ÖZCAN, Aynur, “Özbek ve Türkiye Türkçesinde “Olasılık-Tahmin” Bildiren Modal Sözler”, V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 2253-2264.
- PANFILOV, V. Z., *Vzaimootnoşeniye yazıka i mişleniya*, İzdatel'stvo “Nauka”, Moskova 1971.
- RENTZSCH, Julian, “Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası”, *Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 67, Ankara 2013, s. 129-168.
- RUHİ, Şükriye, Deniz ZEYREK ve Necdet OSAM, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105-111.
- TUMAŞEVA, D. G., “Modal'niye formı tatarskogo glagola i mejkategorial'niye svyazi”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 4, Baku 1990, s. 3-9.
- ULMEZOVA, Leyla M., “O termine «soslagatel'noye nakloneniye» v tyurkskix yazıkax (na primere karaçayevobalkarskogo i turetskogo yazıkov)”, *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*, Seriya 13, Vostokovedeniye, Afrikanistika, 2012, s. 42-46.
- Yazıkoznaniye, Bolşoy entsiklopedičeskiy slovar'*, Glavnıy redaktor V. N. Yartseva, 2-ye izdaniye, “Bolşaya Rossiyskaya entsiklopediya”, Moskova, 2000.

